

FARKAS ZOLTÁN

A PIACI ÉS A TELJES TÁRSADALMI VISZONYOK

Szerzői kézirat, megjelent: *Társadalomkutatás* 32. évf., 2014, 2: 99-116.

Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1556/Tarskut.32.2014.2.2>

Ebben a tanulmányban főleg a szociológia szempontjából elemezzük a piaci társadalmi viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok közötti legfőbb összefüggéseket, elfogadva a piaci viszonyok természetére vonatkozó hagyományos közgazdaságtani felfogást. Különbséget teszünk a játszmaszerű és a csereszerű társadalmi kölcsönhatások között és meghatározzuk a társadalmi csere fogalmát. A társadalmi viszony fogalmához kapcsolódva meghatározzuk a piaci viszonyokat mint társadalmi viszonyokat, valamint – a részleges társadalmi viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok közötti megkülönböztetéshez kapcsolódva – a piaci viszonyokon belül különbséget teszünk a tiszta piaci viszonyok és az összetett piaci viszonyok között. Elemezzük a piaci társadalmi viszonyok és a nem-piaci társadalmi viszonyok közötti legfőbb összefüggéseket; és rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint a piaci viszonyok elemzése és a piaci csere magyarázata mennyiben esik a közgazdaságtan és mennyiben a szociológia érdeklődési körébe.

Kulcsszavak: társadalmi csere, piaci viszony, tiszta piaci viszony, összetett piaci viszony, teljes társadalmi viszony

BEVEZETÉS

Az elhúzódó válság kezelésére vonatkozó aktuális kérdésekkel összefüggésben hazánkban is felerősödtek a neoklasszikus és az úgynevezett főáramú közgazdaságtan szemléletmódját ért bírálatok. A hagyományosan kialakult közgazdaságtani szemléletmódot e szemléletmód bírálói nagyrészt a szociológiai szemléletmód bevonásával igyekeznek közelebb vinni a piac, illetve a gazdaság valóságához. Azonban a szociológiában egymástól nagyon különböző szemléletmódok alakultak ki, és e szemléletmódok között – a közgazdaságtani szemléletmódoktól eltérően – nincs egy „főáramú” szemléletmód. Felmerül tehát az a kérdés, hogy az egymástól is nagyon különböző szociológiai felfogások és szemléletmódok milyen értelemben és mennyiben alkalmasak a hagyományos közgazdaságtani szemléletmód helyesbítésére vagy kiegészítésére? Illetve fordítva, a hagyományos közgazdaságtani szemléletmód milyen értelemben és mennyiben alkalmas a különböző szociológiai szemléletmódok helyesbítésére és kiegészítésére? E tanulmányban nem vállalkozunk az említett átfogó kérdés érdemi tárgyalására; a társadalmi viszonyok részletes szociológiai elemzése alapján, de kevés közgazdaságtani ismeretekkel rendelkezve tulajdonképpen csupán arra vállalkozunk, hogy rámutassunk főleg a közgazdaságtan érdeklődési körébe tartozó piaci viszonyok és főleg a szociológia érdeklődési körébe tartozó teljes társadalmi viszonyok közötti legfőbb összefüggésekre.

A közgazdaságtani és a szociológiai szemléletmód összeegyeztetésében a legfőbb nehézség – a szociológia oldaláról nézve – felfogásunk szerint abból adódik, hogy a szociológiában hagyományosan nem alakult ki a társadalmi viszonyok olyan következetes felfogása, amely szerint a piaci viszonyok a társadalmi viszonyok sajátos típusát képezik, és a piaci viszonyok valójában és általában csak egy metszetét képezik a társadalmi viszonyoknak. Az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló *intézményes szociológia elméletében* azonban a társadalmi viszonyok olyan felfogását alakítottuk ki, amely felfogáshoz következetesen kapcsolható a piaci viszonyok természetére vonatkozó hagyományos közgazdaságtani felfogás.

A piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok közötti összefüggésekre vonatkozó felfogásunk az előbb említett szociológiai társadalomelméletbe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkozunk kell *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez.

A fent említett munka már megjelent három kötetéhez, illetve kilenc fejezetéhez kapcsolódva, néhány – egymáshoz is kapcsolódó – tanulmányban egy pozitivista viszonyfogalom kidolgozására vállalkoztunk; a társadalmi viszony fogalmát arra való tekintettel határoztuk meg, hogy e fogalom segítségével lehetőség szerint oksági magyarázatot adhassunk a társadalmi jelenségekre, különösen a társadalmi kölcsönhatásokra. (Farkas 2012a; Farkas 2012b; Farkas 2013a; Farkas 2013b) A hivatkozott tanulmányokban kifejtett felfogás szerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők; meghatározásunk szerint a *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. (Farkas 2012a)¹ A társadalmi viszonyok létrehozását elemezve (Farkas 2013a) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyokat bizonyos értelemben intézmények hozzák létre, illetve intézmények kialakítása és fenntartása révén hozzák létre az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének.²

E felfogás szerint a társadalmi viszonyok nem mások mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok; hangsúlyozzuk azonban, hogy ez a felfogás az érdek és az erő, valamint az érdekviszony és az erőviszony adott elméletben részletesen kifejtett és sajátos felfogásához kapcsolódik. A társadalmi viszonyokon belül megkülönböztetjük a teljes társadalmi viszonyokat és a részleges társadalmi viszonyokat. *Teljes társadalmi viszonyoknak* nevezzük az olyan viszonyokat, amelyekben érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok egyaránt találhatóak. *Részleges társadalmi viszonyoknak* nevezzük az olyan viszonyokat, amelyekben vagy csak érdekviszonyok, vagy csak erőviszonyok fűzik össze az egyéneket vagy csoportokat. (Farkas 2012b) A teljes társadalmi viszonyok fő típusaiként megkülönböztetjük egymástól az egybeesési, az ellentétes, az azonossági és az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyokat. (Farkas 2013c)³

A TÁRSADALMI CSERE ÉS A PIACI VISZONYOK

A TÁRSADALMI CSERE

Különbséget tehetünk a játszmaszerű és a csereszerű társadalmi kölcsönhatások között. A *játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásban* az egyik fél hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire és viszont, de a kölcsönhatás hozadéka az egyik és a másik fél számára pozitív vagy negatív, valamint egyenlő vagy különböző mértékű egyaránt lehet. A teljes társadalmi viszonyok általában játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és csoportok között, de esetleg ilyen viszonyok által meghatározottan is kialakulhat úgynevezett társadalmi csere.

A csereszerű társadalmi kölcsönhatás fogalmát a szociológiai csereelméletben kialakult felfogásnak megfelelően határozzuk meg. (Homans 1974; Blau 1964, Blau 1983: 204-214; Molm 2001: 260-261) Eszerint csereszerű társadalmi kölcsönhatásról vagy *társadalmi cseréről* akkor beszélünk, ha (1) mindkét fél rendelkezik egy-egy olyan létezővel, amely a másik fél számára a szükségletkielégítés előfeltételét képezi, és (2) mindkét fél számára a másik fél rendelkezésére álló létezővel való rendelkezés lenne a kedvezőbb; és így (3) létrejön az adott létezők olyan cseréje, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív, de nem feltétlenül egyenértékű. A csereszerű társadalmi kölcsönhatás során az egyik fél eleve azzal az elvárással hat pozitívan a másik fél érdekének a megvalósulására, hogy a másik fél ezt viszonzni fogja, és a másik fél ennek az elvárásnak a tudatában viszonzza a pozitív társadalmi hatást.

A korai szociológiai csereelmélet főleg George C. Homans és Peter Blau munkáiban formálódott. Homans csereelmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek és az egyének motívumaira vonatkoznak. Ezek szerint az egyének annál inkább motiváltak egy cselekvésre, minél inkább jutalmazza azt, és minél értékesebb a jutalom a cselekvők számára. Az általa megfogalmazott öt alaptétel szerint az egyének olyan racionális lények, akik cselekvéseik hozadéka optimalizálására törekszenek. (Homans 1974: 16-39) Homans szerint az alaptételekből levezethetők az egyének közötti csereszerű kölcsönhatásokat, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket magyarázó tételek. (I. m.: 358)

Blau korai csereelmélete is csupán a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit veszi következetesen figyelembe a társadalmi csere magyarázatában. A szóban forgó elmélet alapfeltételezése, hogy az egyének azért lépnek egymással kölcsönhatásba, mert ez jutalmazó, illetve pozitív következményekkel jár számukra. Blau felfogása szerint a csere olyan társadalmi cselekvés, amely magában foglalja mások kedvező reakcióinak az elvárását. A másik fél, aki haszonhoz jut az adott egyén cselekvése révén, kifejezett formában vagy hallgatólagosan kötelezettséget vállal a viszonzásra. A csere egyoldalú kezdeményezése diffúz kötelezettséget hoz létre a kedvezményezett fél részéről, a viszonzás formája – a tisztán gazdasági cserétől eltekintve – általában meghatározatlan. Amennyiben a másik fél más módon nem képes az ellenszolgáltatásra, részben alárendelődik a kezdeményező félnek, és alkalmazkodással viszonzhatja a másik fél által nyújtott hasznot. Ha a kedvezményezett fél kötelezettségét nem teljesíti, elveszítheti a másik fél támogatását, és esetleg más negatív szankciókra is számíthat. (Blau 1964; Blau 1983: 204-214)

A hetvenes évek elejétől a társadalmi csereelmélet nagyrészt összekapcsolódott a társadalmi hálózatelemzéssel; ezzel összefüggésben az erő (power) és annak használata vált a csereelmélet fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, hanem

inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába. (Molm 2001: 262) Főleg Emerson szociológiai csereelméletében fonódik össze a csereelmélet a társadalmi hálózatelemzéssel. Az említett szerző felfogása szerint a cserehálózatok az egyéni vagy kollektív cselekvők közötti közvetlen csereviszonyok készletei, amelyek kapcsolódnak egymáshoz. Az egyik fél ereje a másik féllal szemben egyenlő azzal, amilyen mértékben a másik fél függ az előbbitől; azaz amilyen mértékben a másik fél által értékelt következmények függenek az előbbi féllal való cserétől. A cselekvők kölcsönös függősége szolgáltatja az egymással szembeni erejük alapját. Ha a két cselekvő egyenlő mértékben függ egymástól, a köztük lévő erőviszony kiegyenlített; de ha az egyik fél nagyobb mértékben függ a másik féltől, mint fordítva, a köztük lévő erőviszony egyenlőtlen.⁴ Az egyik fél minél jelentősebb mértékben függ a másik fél által megvalósítható ellenszolgáltatástól, annál nagyobb a potenciális költség, amit a másik fél kivethet az előbbi félre azáltal, hogy nem nyújtja az ellenszolgáltatást. Az erő struktúrája meghatározza a csere gyakoriságát és eloszlását, illetve azt, ahogyan a cselekvők használják az erőt, hogy fenntartsák a cserét vagy előnyre tegyenek szert. (Emerson 1981; Molm 2001: 262-264)

A társadalmi csere legnyilvánvalóbb formájában dolgok vagy adott dolog és pénz cseréje, de a társadalmi csere tárgya lehet más természetű létező is, például állás vagy beosztás, szavazat, kedvező vélemény, iskolai érdemjegy; a csere tárgyát képezhetik bizonyos cselekvési módok is, így például a másik fél befolyásának elfogadása, a másik fél érdekeinek megfelelő alkalmazkodás. (Molm 2001: 261) A társadalmi cserék során a pénz gyakran általános közvetítő eszközként szolgál, helyettesítve azt a jószágot, amelyhez az adott egyén vagy csoport a csere közvetítésével végül hozzá szeretne jutni.

A legegyszerűbb csereszerű kölcsönhatásokban a két fél cselekvése és egymásra való hatása időben közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. Az esetek nagy részében azonban a csere hosszabb távon valósul meg; és az egyik fél cselekvését, illetve a másik félre vonatkozó kedvező hatását, amelyet az adott cselekvés viszonzására vonatkozó elvárással valósított meg, csak jóval később követi a kedvező hatás viszonzása; vagy a cserére vonatkozó megegyezéshez képest mindkét fél csupán később valósítja meg az elvárt cselekvést és a pozitív társadalmi hatást.

A csereszerű kölcsönhatásokban az egyik fél és a másik fél hozzájárulását a cseréhez a felek biztosíthatják előzetes megegyezéssel, amelynek keretében a felek megegyezésre jutnak a csere tárgyaira és körülményeire vonatkozóan. Azonban az egyik fél egyoldalúan is kezdeményezheti a cserét a másik fél számára kedvező hatással, azzal az elvárással és arra számítva, hogy a másik fél a kedvező hatást viszonzni fogja. (Molm 2001: 261-262) Az utóbbi esetben a kedvezményezett fél kötelezettsége a viszonzásra lehet csupán hallgatóságos, de a kedvezményezett fél kifejezett ígéretet is tehet a csere kiegyenlítésére. Racionálisan cselekvő egyéneket feltételezve, egy adott egyén egyoldalúan is hajlamos a csere kezdeményezésére és bízik a másik fél számára kedvező hatás viszonzásában, amennyiben a viszonzás valószínűségét is figyelembe véve az adott csere várható hozadéka pozitív, illetve pozitívabb más alternatív kölcsönhatások hozadékához képest. (Vö.: Coleman 1990: 91-105, 124-131)

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a társadalmi cserét egyoldalúan kezdeményező fél társadalmi hitelt nyújt a másik félnek, a társadalmi hitel fogalmát a gazdasági hitel közgazdasági fogalmához hasonlóan meghatározva. A *társadalmi hitel* a másik fél érdeke érvényesülésének előmozdítása a viszonzás kötelezettségének a létrehozására irányuló szándékkal. A hitelt nyújtó félnek társadalmi követelése, a kedvezményezett félnek társadalmi tartozása keletkezik.

Az egyének adott körében, amelyen belül egy adott egyén hitelt nyújt egy másik egyének, intézményes szabályok vagy – erre az elmélet engedményes szintjén lehetünk

tekintettel – kvázi-intézményes erkölcsi szabályok határozzák meg a hitel törlesztésére vonatkozó kötelezettséget. A valóságban a hitelt nyújthatják tisztán intelmeknek tekinthető erkölcsi szabályok vagy csupán személyes bizalom alapján is, de erre csak az elmélet eklektikus szintjén lehetnénk tekintettel.⁵

Mint már fentebb említettük, a teljes társadalmi viszonyok általában játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg a felek között. Teljes társadalmi viszonyok által meghatározottan is kialakulhatnak csereszerű kölcsönhatások, ilyen viszonyok között azonban a csere egyrészt esetleges, másrészt többnyire nem egyenértékű, azaz a kölcsönhatás hozadéka a két fél oldaláról nézve különböző mértékű. A jelentősebb erőkkel rendelkező egyének vagy csoportok általában nagyobb hozadékra tesznek szert a csereszerű kölcsönhatások révén, a kevésbé jelentős erőkkel rendelkező egyénnel és csoportokkal szemben. Teljes társadalmi viszonyok között az egyenértékű csere akkor valószínű, ha a felek között az erőviszonyok közel kiegyenlítettek.

A PIACI VISZONYOK ÉS A PIACI CSERE

Rendszeresen főleg piaci társadalmi viszonyok által meghatározottan jönnek létre csereszerű társadalmi kölcsönhatások adott egyének és csoportok között, piaci társadalmi csere formájában. Mi nem vállalkozunk a piaci viszonyok érdemi elemzésére és a piaci csere érdemi magyarázatára; a társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkra (és kevés közgazdaságtani ismereteinkre) támaszkodva tulajdonképpen csupán arra vállalkozunk, hogy röviden meghatározzuk a piaci viszonyokat mint társadalmi viszonyokat, valamint különbséget teszünk a piaci viszonyok két fő típusa között. Ehhez kapcsolódva – a következő alfejezetben – elemezzük a piaci társadalmi viszonyok és a nem-piaci társadalmi viszonyok közötti legfőbb összefüggéseket, és rámutatunk arra, hogy a piaci viszonyok elemzése és a piaci csere magyarázata mennyiben esik a közgazdaságtan, és mennyiben a szociológia érdeklődési körébe.

A már említett meghatározásunk szerint a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. (Farkas 2012a) Tehát a piaci társadalmi viszonyokat is olyan értelemben határozzuk meg, hogy e viszonyok elemi alkotórészeit intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják. *A piaci társadalmi viszony az egyének (vagy csoportok) adott körében bizonyos javak és/vagy szolgáltatások cseréjére, illetve adására és vételére irányuló, intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.*

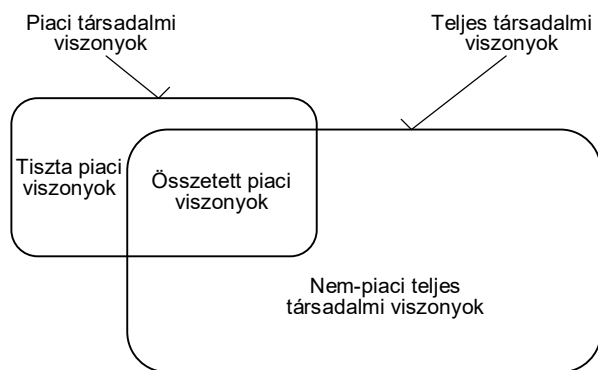
A piaci társadalmi viszony előbbi meghatározásában adottaknak tekintjük az egyének vagy csoportok általános motívumait bizonyos javak és/vagy szolgáltatások cseréjére, és az adott általános társadalmi motívumoknak megfelelő cselekvési lehetőségek és képességek alkotják a piaci viszonyokat. Piaci viszonyokról annyiban beszélhetünk, amennyiben (jóval) több mint két egyén vagy csoport részéről irányul szándék bizonyos javak és/vagy szolgáltatások rendszeres cseréjére, így egy adott egyén vagy csoport választhat, hogy egy adott alkalommal melyik másik egyénnel vagy csoporttal valósítja meg a cserét.

A legegyszerűbb formában a piaci viszony két cselekvője az adott dolog vagy szolgáltatás mint árú *eladója* és *vevője*. Azonban az eladó és a vevő intézményes helyzetek esetenként felcserélhetők, ugyanaz a fél lehet egy adott dolog vagy

szolgáltatás eladója és más dolog vagy szolgáltatás vevője is. A *kereslet* azt fejezi ki, hogy egy adott vevőnek szándéka irányul valamilyen dolog vagy szolgáltatás megvásárlására adott áron vagy csereértéken, és ehhez a megfelelő csereeszközzel is rendelkezik; a *piaci kereslet* egy adott dologra vagy szolgáltatásra mint árúra irányuló keresletek összessége. A *kínálat* az fejezi ki, hogy egy adott eladónak szándéka irányul valamilyen dolog vagy szolgáltatás eladására adott áron vagy csereértéken; a *piaci kínálat* egy adott dolog vagy szolgáltatás mint árú kínálatának az összessége. (Samuelson–Nordhaus 1999a: 107-113; Kopányi 1999a: 11)

Marshall meghatározása szerint „a piac emberek csoportjára vagy csoportjaira vonatkozik, akik közül egyesek megszerezni kívánnak bizonyos dolgokat, mások viszont kínálják az előbbieket által akart dolgokat”. (Marshall 1919: 182; idézi Swedberg 1994: 260) A piaci társadalmi viszony fogalmára támaszkodva a piac fogalmát meghatározhatjuk a következőképpen is: a *piac* piaci társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének (vagy csoportok) és piaci társadalmi viszonyaik összessége. Tehát a piac egyrészt magában foglalja azon egyéneket (vagy csoportokat), akiknek szándékában áll adott javak vagy szolgáltatások cseréje, illetve megvétele és/vagy eladása. Másrészt, e szándék révén az adott egyének (vagy csoportok) belesznek olyan intézmények érvényességi körébe, amelyek meghatározzák a csere lehetőségét, és elvileg biztosítják az adott cserén belüli pozitív hatások másik fél általi viszonzását. Harmadrészt, a cserére irányuló szándékokkal összefüggésben ezen intézmények, hatásaikban többnyire összefonódva más intézményekkel, piaci társadalmi viszonyokat hoznak létre az adott egyének (vagy csoportok) között.

A piaci viszonyok is lehetnek egyoldalú társadalmi viszonyok, amikor az adott viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek és képességek az egyik oldalról a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, a másik oldalról viszont a szükségletek tárgyait képezik az egyének (vagy csoportok) számára. (Farkas 2012b) Nagyrészt ilyen egyoldalú piaci társadalmi viszonyok találhatók például az egészségügyi szolgáltatások vagy a nemi szolgáltatások (a prostitúció) piacán. A következőkben mi csak a piaci viszonyokkal mint valamennyi résztvevő szempontjából társadalmi viszonyokkal foglalkozunk, és a szóban forgó fogalom jelölésére a piaci társadalmi viszony kifejezés helyett gyakran csak a *piaci viszony* kifejezést használjuk.

1 ábra: A piaci társadalmi viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok egybeesése és elkülönülése

A piaci társadalmi viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok egybeesését és elkülönülését az 1. ábrán szemléltetjük. A piaci társadalmi viszonyok elvileg lehetnek tiszta piaci viszonyok vagy nem tiszta, illetve összetett piaci viszonyok. A tiszta piaci

viszonyok kifejezéssel azt a fogalmat jelöljük, amelyet többnyire tökéletes vagy kompetitív piaci viszonyoknak neveznek a közgazdaságtanban. A tiszta piaci viszonyok állnak a főáramú közgazdaságtan érdeklődésének a középpontjában, amelyekhez viszonyítva a nem tiszta (tipikusan a monopol, az oligopol és a monopolisztikus) piaci viszonyokat is értelmezik.

Tiszta piaci társadalmi viszonyoknak nevezzük az olyan részleges társadalmi viszonyokat, amelyekben egymást kiegészítő cselekvési lehetőségek révén érdekegybeesés fűz össze elvileg számtalan eladót és vevőt a viszony két oldalán, társadalmi erőviszonyok nélkül.

A tiszta piaci viszonyok is intézmények által meghatározottan jöhetnek létre, de az intézmények csupán általában határozzák meg a csere lehetőségét, és elvileg biztosítják az adott cserén belüli pozitív hatások másik fél általi viszonzását. A részleges társadalmi viszonyoknak nevezett viszonyokon belül azok a viszonyok, amelyeket tiszta piaci viszonyoknak nevezünk, önmagukban véve is jelentős viszonyok, és önmagukban véve is sajátos társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg az egyének és csoportok között. Tiszta piaci társadalmi viszonyok által meghatározottan a két fél között azért jöhet létre csere erőviszonyok nélkül is, mert e vonatkozásban érdekük egybeesik.

A tiszta piaci viszonyokra vonatkozó, a neoklasszikus közgazdaságtanban megfogalmazott fő előfeltételezések – a tökéletes informáltságra vonatkozó előfeltételezésen túl – a következők. Egyrészt a piac szereplői racionálisan cselekvő egyének vagy csoportok, akik adott, viszonylag állandó preferenciákkal rendelkeznek. Másrészt a piaci cserét intézmények vagy más természetű körülmények nem korlátozzák, valamint korlátozástól mentes a piacra való belépés és a piacról való kilépés is. Harmadrészt az adás és vétel tárgyát képező termékek hasonlóak, homogének, a felhasználás szempontjából nézve felcserélhetőek. A negyedik előfeltételezés a piacon kölcsönhatásban lévő egyének vagy csoportok számára vonatkozik. E tekintetben tiszta piaci viszonyok annyiban lehetségesek, amennyiben sok kis eladó és sok kis vevő kínálja az adott dolgot vagy szolgáltatást eladásra és keresi megvételre, és elkülönülten egyiküknek sincs befolyása a piaci kínálat és kereslet alakulására. Tehát a tiszta piaci viszonyok esetében az árak vagy csereértékek az egyes cselekvők szempontjából nézve cselekvéseik feltételeit képezik, amelyeket el kell fogadniuk. (Pl.: Becker 1998: 13-16; Hodgson 1994: 60; Kopányi 1999b: 210-212; Marshall 2000: 285-286) További jelentős előfeltételezések vonatkoznak a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumaira, valamint a cserét megvalósító viselkedési egységekre, amelyekkel a következő alfejezetben foglalkozunk.

A tiszta piaci viszonyok egyik lényeges sajátossága tehát az, hogy olyan cselekvési lehetőségek kapcsolódnak tartósan össze az egyének vagy csoportok között a szükségletkielégítés feltételeiként, amelyek egymást kiegészítik. Az adott árú eladói eladhatnak, ha az adott árúkra igényt tartók vásárolhatnak; illetve fordítva, az utóbbiak vásárolhatnak, ha az előbbiek eladhatnak. Tehát a felek érdekei ebben a vonatkozásban egybeesnek és kiegészítik egymást, ezért létrejöhet közöttük a csereszerű kölcsönhatás anélkül, hogy társadalmi erővel rendelkezniük egymással szemben. Abban a vonatkozásban azonban már ellentétesek a piaci viszonyokkal egymáshoz fűzött és különböző (eladói és vevői) intézményes helyzetben lévő egyének érdekei, hogy mindkét fél érdekének az felel meg, ha a csere hozadéka a lehető legnagyobb a számára. Ezt az érdekellentétet épp a tiszta piaci viszonyok oldják fel azért, hogy meghatározzák a piaci árakat vagy csereértékeket, amelyek elvileg mindkét fél számára mint feltételek adóttak, és amelyekhez mindkét félnek alkalmazkodnia kell a csere során.

A tiszta piaci viszonyok másik lényeges sajátossága, hogy a két fél mint eladó és vevő nem rendelkezik egymással szemben társadalmi erővel, tehát társadalmi erőviszonyok nincsenek a viszonyban lévő felek között.⁶ Az erőviszonyok hiánya elvileg azért – és a valóságban annyiban – lehetséges, mert és amennyiben egy adott egyént (leegyszerűsítve csak egyénekről beszélve) számtalan más egyénnel fűz össze olyan érdekviszony, amelyben érdekeik egybeesnek és kiegészítik egymást, és ezek az egyének társadalmilag elkülönültek egymástól. Következésképpen egy adott egyén mint vevő teljes mértékben független egy adott másik egyéntől mint eladótól, és tetszése szerint léphet bármelyik eladóval kölcsönhatásba; illetve fordítva, egy adott egyén mint eladó teljes mértékben független egy adott másik egyéntől mint vevőtől, és tetszése szerint léphet bármelyik vevővel kölcsönhatásba. Valamelyik fél a cserétől való tartózkodással sem sértheti a másik fél érdekét, mert az adott cserének tiszta piaci viszonyok között elvileg számtalan hasonlóan előnyös alternatívája van.

A tiszta piaci viszony fogalmának kiemelt meghatározásában a különböző – eladói és vevői – intézményes helyzetben lévő egyének vagy csoportok közötti viszonyokat jellemeztük. Tiszta piaci viszonyok esetében a hasonló – eladói vagy vevői – intézményes helyzetben lévő egyének (vagy csoportok) között elvileg közvetlenül nincsenek társadalmi viszonyok, csak közvetett társadalmi viszonyok vannak, a másik intézményes helyzetben lévő felek által közvetítve. A hasonló javakat vagy szolgáltatásokat kínálók között – a vevőkhöz fűződő viszonyaik által közvetítve – konvergens érdekviszonyok vannak a tekintetben, hogy az általuk kínált javak vagy szolgáltatások piaci ára, illetve csereértéke minél magasabb legyen. A hasonló javakat vagy szolgáltatásokat keresők között viszont a tekintetben vannak – az eladókhoz fűződő viszonyaik által közvetítve – konvergens érdekviszonyok, hogy az általuk keresett javak vagy szolgáltatások piaci ára, illetve csereértéke minél alacsonyabb legyen.⁷

Tiszta piaci viszonyokat feltételezve, az adott jószág kínálata és kereslete elvileg egyensúlyban van (a keresett mennyiség egyenlő a kínált mennyiséggel), amelynek megfelel egy adott egyensúlyi piaci ár. Azonban a kínálat és a kereslet változásaira az áron túl más tényezők is hatással lehetnek, ezért a valóságban az egyensúlyi ár a kínálat és a kereslet változásaival összefüggésben hosszabb vagy rövidebb időszak alatt alakul ki, illetve az ár változásainak a valamiféle középértékeként létezik. Az egyensúlyi ártól jelentősen eltérő árak mellett jelentős változások várhatók a keresleti és/vagy a kínálati oldalon; és e változások az egyensúly irányába mozdítják el mind az árat, mind az adott jószág keresett és kínált mennyiségét. (Neale 1998: 166-167; Samuelson–Nordhaus 1999a: 113-115; Kopányi 1999a: 15-16; Marshall 2000: 287)

A tiszta piaci viszonyoknak megfelelő valóságos piaci viszonyok viszonylag ritkák, jellemzően főleg bizonyos tömegfogyasztási cikkek piacán jönnek létre. A valóságos piaci viszonyok többnyire olyan viszonyok, amelyekben a piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok egymással összefonódva léteznek, és amelyeket összetett piaci viszonyoknak nevezünk. *Az összetett piaci társadalmi viszonyokban részben teljes társadalmi viszonyok, azaz viszonylag összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek az adott egyének (vagy csoportok) között; az összetett piaci viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a csereszerű kölcsönhatások összefonódnak a játszmaszerű kölcsönhatásokkal.*

A közgazdaságtan piaci egyensúlyra és az egyensúly hiányára vonatkozó felfogását értelmezhetjük úgy az érdek- és erőviszonyok szempontjából, hogy ha viszonylag sok eladó és vevő van a piacon, de az adott jószág kereslete és kínálata az adott időszakban nincs egyensúlyban, bizonyos mértékben már összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek a piac résztvevői között. Amennyiben az adott jószág keresett mennyisége jelentős mértékben meghaladja a kínált mennyiséget, az eladók számára a vevőkkel

szemben már társadalmi erőt is alkot a kínált jószággal való rendelkezés; és a vevők is különböző mértékű társadalmi erővel rendelkezhetnek az eladókkal szemben attól függően, hogy mennyi pénzt (vagy más létezőt) szánhatnak az adott jószág megvételére. Viszonylag szűkös kínálat esetében a vevők érdekei nagyrészt ellentétesek egymás között abban a tekintetben, hogy hozzájussanak az adott jószághoz, és az adott piaci árhoz képest magasabb árat ajánlva nagyrészt versenyezni fognak az adott jószág megszerzéséért. Ha viszont az adott jószág kínált mennyisége haladja meg jelentős mértékben a keresett mennyiséget, általában a vevők rendelkeznek jelentősebb társadalmi erővel az eladókkal szemben; de az eladók is különböző mértékű társadalmi erővel rendelkezhetnek a vevőkkel szemben attól függően, hogy nyereségüket szemmel tartva mennyit engedhetnek az árból a piaci árhoz képest. Viszonylag szűkös kereslet esetében az eladók érdekei nagyrészt ellentétesek egymás között abban a tekintetben, hogy a vevők éppen tőlük vásároljanak, és az adott piaci árhoz képest alacsonyabb áron kínálva – valamint kevesebb ráfordítással előállítva vagy beszerezve – az adott árut, az eladók nagyrészt versenyezni fognak egymással a vevők megnyeréséért. Viszonylag sok kis eladót és vevőt feltételezve, a szóban forgó verseny eredményeként alakulhat ki a kínálat és a kereslet egyensúlya, és az ennek megfelelő egyensúlyi piaci ár, és ily módon elvileg tiszta piaci viszonyok jöhetnek létre.

A tiszta piaci viszonyok kialakulását a valóságban főleg a piaci résztvevők számára és nagyságára vonatkozó előfeltételezés nem teljesülése akadályozza, de emellett akadályozhatják például jogi korlátozások, a piacon kínált javak és szolgáltatások helyettesíthetőségének a korlátai vagy a piac területi eloszlásának a jelentős különbségei. A közgazdaságtanban jelentős figyelmet szentelnek annak, hogy a tiszta piaci viszonyokra vonatkozó előfeltételezések a valóságban csak bizonyos mértékben teljesülnek vagy nem teljesülnek, és a tiszta piaci viszonyokhoz hasonló valóságos piaci viszonyokkal viszonylag ritkán találkozhatunk, még akkor is, ha csupán a piaci résztvevők számára és nagyságára vonatkozó előfeltételezés teljesülését vagy nem teljesülését vesszük figyelembe. A szóban forgó előfeltételezés teljesülése szempontjából a közgazdaságtanban jellemzően megkülönböztetik a sokoldalú piaci viszonyokat, a monopol, az oligopol és a monopolisztikus piaci viszonyokat.

A sokoldalú piaci viszonyokban elvileg számtalan, illetve valójában sok kis eladó és sok kis vevő kínálja és keresi az adott jószágot vagy szolgáltatást. Ezzel szemben a monopol piaci viszonyok esetében egyetlen résztvevő jelenti a piac teljes kínálatát vagy keresletét, és a monopólium lehet eladói vagy vevői monopólium. Az oligopol piaci viszonyok esetében néhány viszonylag nagy eladó vagy vevő található a piacon, melyek mindegyikének tevékenysége nagymértékben befolyásolja a kínálat és a kereslet, valamint a piaci ár alakulását. Az oligopol piactól részben különbözik a monopolisztikus piac, ahol több résztvevő van a piacon, de azokat nem tekinthetjük teljes mértékben ugyanazon piac résztvevőinek, főleg azért, mert termékeik nem homogének, nem teljes mértékben helyettesíthetők. (Samuelson–Nordhaus 1999b: 722-723, 759-760; Vági 1999a: 231-232; Vági 1999b: 261) A nem sokoldalú piaci viszonyok eleve olyan összetett piaci viszonyok, amelyekben részben teljes társadalmi viszonyok, azaz viszonylag összetett érdekvizonyok és erőviszonyok léteznek az adott egyének vagy csoportok között. Például a monopólium mint eladó jelentős erővel, esetleg hatalommal rendelkezik az általa kínált jószágra vagy szolgáltatásra igényt tartó egyénekkal vagy csoportokkal, valamint az adott piacra eladóként belépni szándékozó egyénekkal vagy csoportokkal szemben.

A PIACI ÉS A NEM-PIACI TÁRSADALMI VISZONYOK

Az előző alfejezetben láttuk, hogy az összetett piaci viszonyok többé vagy kevésbé teljes társadalmi viszonyok, amelyekben viszonylag összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek az adott egyének vagy csoportok között; és az összetett piaci viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a csereszerű kölcsönhatások többé vagy kevésbé összefonódnak a játszmaszerű kölcsönhatásokkal. Ebben az alfejezetben arra világítunk rá, hogy nemcsak maguk a piaci viszonyok lehetnek többé vagy kevésbé teljes társadalmi viszonyok, hanem a piaci viszonyok általában más szempontból is a teljes társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben, többé vagy kevésbé a nem-piaci teljes társadalmi viszonyokhoz kapcsolódóan léteznek. Majd ezzel összefüggésben rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint a piaci viszonyok elemzése és a piaci csere magyarázata mennyiben esik a közgazdaságtan, és mennyiben a szociológia érdeklődési körébe.

A neoklasszikus közgazdaságtan a piaci viszonyok elemzésében és a piaci csere magyarázatában – az előző alfejezetben már említett előfeltételezésekkel összefüggésben – a cselekvő szubjektumok és a cselekvések vonatkozásában támaszkodik a következő két alapvető előfeltételezésre. Ezek az előfeltételezések (1) a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumaira, valamint (2) a cserét megvalósító viselkedési egységekre vonatkoznak.

Arról az előző alfejezetben már volt szó, hogy ha a viszonyban lévő és a kölcsönhatásokat megvalósító cselekvők számára és nagyságára vonatkozó előfeltételezés nem teljesül, eleve összetett piaci viszonyok jönnek létre az adott egyének vagy csoportok között, amelyekben részben teljes társadalmi viszonyok léteznek. A következőkben arra világítunk rá, hogy általában a fent említett két előfeltételezés is jelentős elvonatkoztatást jelent az összetett valóságtól; és ezen előfeltételezések feloldásával rávilágíthatunk arra, hogy a piaci viszonyok általában csak egy metszetét jelentik a valóságos társadalmi viszonyoknak, amelyek más vonatkozásokban nem-piaci teljes társadalmi viszonyok.

Más szempontból közelítve az adott problémához, de itt nagyrészt ugyanarról van szó, amit egyes szerzők a piaci cserék, illetve a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának neveznek. (Granovetter 1994; Granovetter 1985; Mingione 1991: 4; Fligstein 2001: 67-68) Például Granovetter „beágyazottságon” azt érti, hogy a gazdasági cselekvéseket és kölcsönhatásokat, valamint ezek következményeit befolyásolják a cselekvők személyes kapcsolatai, és befolyásolja a kapcsolatháló egészének a szerkezete. (Granovetter 1994: 65) A két legfőbb különbség e felfogás és az általunk képviselt felfogás között egyrészt az, hogy míg az előbb említett felfogás szerint a társadalmi viszonyok egyáltalán az emberek közötti viszonyok, ezzel szemben mi az emberek közötti viszonyokhoz képest jóval szűkebb és sajátos értelemben határoztuk meg a társadalmi viszony fogalmát. Másrészt az, hogy mi bizonyos értelemben különbséget teszünk a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok között, de ezzel a kérdéssel e tanulmányban nem foglalkozunk. Itt eltekintünk egyrészt annak a kérdésnek a tárgyalásától, amely csak az elmélet eklektikus szintjén lenne tárgyalható, hogy a valóságban a piaci társadalmi viszonyok nemcsak a teljes társadalmi viszonyokkal, hanem a más természetű emberi viszonyokkal (pl. a közösségi viszonyokkal és/vagy a kényszerű testiségi viszonyokkal) is összefonódhatnak. Másrészt eltekintünk a fogalmaink szerinti társadalmi kapcsolatokról, és csak a társadalmi viszonyok vonatkozásában tárgyaljuk a piaci viszonyok beágyazottságát vagy összefonódását.

Tehát a szóban forgó egyik előfeltételezés a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumaira, a másik a cserét megvalósító viselkedési egységekre vonatkozik. Az előbbi szerint a piac résztvevői cselekvőképes egyének vagy csoportok, nem elemezve a cselekvőképesség természetét; az utóbbi szerint a csere olyan elemi kölcsönhatás, amely az egyik és a másik fél részéről elemi cselekvés révén valósul meg. Ezt a két előfeltételezést figyelembe véve, a valóságos piaci viszonyok és piaci cserék típusait az 1. táblázatban szemléltetjük. Az adott előfeltételezések feloldásával olyan kérdések merülnek fel, amelyek elemzésére – felfogásunk szerint – a szociológiai szemléletmód lehet alkalmas.

A cserét megvalósító viselkedési egységek	A csere szubjektumai	
	Egyének	Csoportok
Egységnyi cselekvések	<i>Egyének közötti elemi csere</i>	<i>Csoportok közötti elemi csere</i>
Hosszú távú tevékenységek	<i>Egyének közötti átfogó csere</i>	<i>Csoportok közötti átfogó csere</i>

1. táblázat: A piaci viszonyok és a piaci csere típusai

A piaci csere eleve feltételezi a piac résztvevőinek a tulajdoni jogosultságait meghatározó intézményeket (Fligstein 2001: 32-33, 36), legalábbis amennyiben a csere tárgyait dolgok és/vagy pénz képezik. Amennyiben viszont szolgáltatások cseréjéről van szó, a piaci csere eleve feltételezi az egyének saját munkavégző képességeikkel való rendelkezésüket meghatározó intézményeket. Ezen intézményeken túl a piaci cserék különböző típusai részben különböző intézmények, és ezen intézmények által létrehozott különböző nem-piaci teljes társadalmi viszonyok létezését feltételezik.

Ha piaci viszonyokról és piaci kölcsönhatásokról beszélünk, ideáltipikusan olyan cselekvőképes szubjektumokról van szó, akik egy elemi cserét valósítanak meg az egyik és a másik oldalról is egy elemi cselekvés révén. Ennek a valóságban a legtisztább formában az egyének közötti, elemi cselekvések révén megvalósult elemi csere felel meg. Az egyéneket tekinthetjük cselekvőképes szubjektumoknak, akik másoktól elkülönülten megvalósítanak egy-egy elemi cselekvést.

A valóságban a legtisztább formában piaci viszonyok és piaci cserék egyének között léteznek, és a piaci cserék elemi társadalmi cselekvések révén valósulnak meg. A más tényezőkre vonatkozó előfeltételezések teljesülése esetén az ilyen valóságos viszonyok tiszta piaci viszonyok, és az ezek által meghatározott kölcsönhatások tiszta piaci cserék. Ilyen piaci viszonyokat találunk jellemzően például az egyéni termelők mint eladók és az egyéni vásárlók piacán, amennyiben sok kis termelő és sok kis vásárló található az adott árúk piacán. Az ilyen elemi piaci cserék megvalósulása, a fentebb említett intézményeken túl, csupán olyan intézmények létezését feltételezi, amelyek biztosítják a csere lehetőségét és az egyik fél által nyújtott jószág vagy szolgáltatás másik fél részéről történő kiegyenlítését.

A második típus esetében a viszonyok és a cselekvések szubjektumait és objektumait csoportok képezik, és a csere elemi társadalmi cselekvések révén valósul meg. Amennyiben piaci viszonyokat csoportok között vagy egyének és csoportok között feltételezünk, felmerül az a kérdés, hogy csoportok milyen értelemben tekinthetők cselekvőképes szubjektumoknak. *Feloldva a csoportokra mint egységnyi cselekvőkre vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a társadalmi csoportokon belül*

intézmények által létrehozott teljes társadalmi viszonyok vannak, amelyek meghatározzák az adott csoport – ebből a szempontból releváns – tagjainak a cselekvéseit, és ezáltal meghatározzák a csoportok közötti, az adott cserével összefüggő társadalmi kölcsönhatásokat.

Erre jellemző példa lehet a vállalatok közötti eseti adás-vétel. Tételezzük fel, hogy az egyik vállalat egy meghatározott gépi berendezést szeretne vásárolni, tájékozódik e berendezéseket forgalmazó vállalatok között, egy adott forgalmazó mellett dönt és létrejön az adás-vétel. Piaci viszonyok tehát ebben a vonatkozásban a hasonló berendezéseket forgalmazó vállalatok és az adott berendezésekre igényt tartó vállalatok között vannak. Az adott vállalatokon belül azok között az egyének és szervezeti egységek között, akik közvetve vagy közvetlenül hatással vannak a cserére, összetett intézményrendszer által létrehozott teljes társadalmi viszonyok vannak. A vállalaton belüli társadalmi viszonyok meghatározzák annak az egy vagy néhány egyénnek is a cselekvését, aki az adott vállalatot a csere során képviseli. Tehát a szóban forgó esetben már igen jelentős mértékben elvonatkoztatunk a valóságos társadalmi viszonyoktól és a valóságos társadalmi kölcsönhatásoktól, amikor egységnyi cselekvőket feltételezünk a piaci csere résztvevőiként.

Különbséget tehetünk a rövid távú csere és a hosszú távú átfogó csere között. A rövid távú csere egy elemi csereszerű kölcsönhatás, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív. A hosszú távú csere kifejezést olyan értelemben is használhatnánk, hogy az elemi csereszerű kölcsönhatás hosszú távon valósul meg: az egyik fél részéről a pozitív hatást csak hosszabb idő elteltével követi a viszonzás. Azonban mi itt nem ilyen értelemben beszélünk hosszú távú cseréről. A *hosszú távú átfogó csere* keretében az egyes kölcsönhatások játszmászerű kölcsönhatások, a két fél számára hosszú távon kell a játszmászerű kölcsönhatások összességének mint egy átfogó cserének kielégítőnek lennie. Például a munkahelyi szervezetekben a vezetők és a beosztottak közötti kölcsönhatások tulajdonképpen játszmászerű kölcsönhatások, amelyek hozadéka lehet pozitív vagy negatív, illetve lehet különböző mértékben pozitív vagy negatív az egyik vagy a másik fél számára. A játszmászerű kölcsönhatások azonban egy hosszú távú, átfogó csere keretében zajlanak le, amelyben a munkaadó és a munkavállaló pénzt cserél munkára, illetve munkát cserél pénzre.

A harmadik típus esetében a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumait és objektumait egyének képezik, és a csere hosszú távú társadalmi tevékenység révén vagy eredményeként valósul meg. *Feloldva a cserére mint elemi kölcsönhatásra vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a hosszú távú átfogó csere szabályozására intézményeket, és intézmények révén a felek között teljes társadalmi viszonyokat kell létrehozni, amelyek mindkét fél részéről meghatározzák az átfogó cserét megvalósító cselekvéseket, illetve magatartásokat.*

Hosszú távú átfogó csere elvileg csak olyan formában létezhet, hogy a felek a hosszú távon megvalósuló kölcsönhatások szabályozására szerződést kötnek egymással, e szerződéshez mint intézményhez kapcsolódóan esetleg további intézményeket is kialakítanak, és ezen intézmények révén teljes társadalmi viszonyokat hoznak létre egymás között. Tehát a mindennapokban a felek cselekvéseit és a felek közötti kölcsönhatásokat nem a piaci viszonyok, hanem a nem-piaci teljes társadalmi viszonyok határozzák meg. Ennek egyik legtisztább esete például az egyéni munkaadó és az egyéni munkavállaló közötti hosszú távú átfogó csere. Ebben az esetben a piaci viszonyok általában az adott területen tevékenykedő munkaadók és munkavállalók között vannak, az adott egyéni munkaadó és az adott egyéni munkavállaló között viszont teljes társadalmi viszonyok jönnek létre az általuk kötött szerződés és a munkavégzésre vonatkozó, jellemzően egyoldalúan a munkaadó által kialakított

intézmények révén. Tehát a szóban forgó esetben is igen nagy mértékben elvonatkoztatunk a valóságos társadalmi viszonyoktól és a valóságos társadalmi kölcsönhatásoktól, amikor azt feltételezzük, hogy a piaci csere a két fél egységnyi cselekvése révén valósul meg.

A piaci viszonyok a hosszú távú átfogó csere esetében főleg azt határozzák meg, hogy a felek milyen mértékű alkalmazkodást tanúsítanak a kölcsönhatások során, a köztük létrejött teljes társadalmi viszonyok fenntartása érdekében. Amennyiben az átfogó csere hozadéka hosszú távon viszonylag kedvezőbb az egyik és a másik fél számára, ahhoz képest, amit a piacra visszatérve egy új szerződés révén várhatóan elérhet (figyelembe véve az ezzel járó költségeket is), a felek igyekeznek olyan magatartást tanúsítani, hogy fenntartsák az adott viszonyt. Ha viszont a piacra visszatérve, egy új szerződés révén az egyik vagy a másik fél várhatóan kedvezőbb hozadékú átfogó cserére tenne szert, és ez ellensúlyozná az áttéréssel járó költségeket is, az adott fél kevésbé hajlandó az alkalmazkodásra és elvileg felmondja a szerződést.

A negyedik és legösszetettebb típus esetében a viszonyok és a cselekvések szubjektumait és objektumait csoportok képezik, és a csere hosszú távú társadalmi tevékenység révén vagy eredményeként valósul meg. *A csoportok közötti hosszú távú átfogó csere esetében fel kell oldani egyrészt a csoportokra mint egységnyi cselekvőkre vonatkozó előfeltételezést, másrészt a cserére mint elemi kölcsönhatásra vonatkozó előfeltételezést; és figyelembe kell venni, hogy az adott csoportokon belül és a csoportok között alapvetően teljes társadalmi viszonyok vannak, amelyek meghatározzák a hosszú távú átfogó cserét megvalósító cselekvéseket, illetve magatartásokat.*

A fentebb megfogalmazottaknak megfelelően, egyrészt feloldva a csoportokra mint egységnyi cselekvőkre vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a társadalmi csoportokon belül összetett intézményrendszer által létrehozott nem-piaci teljes társadalmi viszonyok vannak, amelyek meghatározzák az adott csoport – ebből a szempontból releváns – tagjainak a cselekvéseit, és ezáltal nagyrészt a csoportok közötti, az adott cserével összefüggő társadalmi kölcsönhatásokat. Másrészt feloldva a cserére mint elemi kölcsönhatásra vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a hosszú távú átfogó csere szabályozására intézményeket, és intézmények révén a felek között nem-piaci teljes társadalmi viszonyokat kell létrehozni, amelyek mindkét fél részéről meghatározzák az átfogó cserét megvalósító cselekvéseket, illetve magatartásokat.

A vállalatok közötti hosszú távú átfogó csere meghatározásában az intézmények, és az intézményekkel összefüggő szerződéses viszonyok jelentőségét különösen a tranzakciós költségek elmélete (az új intézményes közgazdaságtan egyik ága) hangsúlyozza. (Pl. Williamson 1981; Williamson 1985) A szóban forgó cserére jellemző példa két vállalat közötti hosszú távú átfogó csere, adott esetben hosszú távra szóló beszállítói-felhasználói szerződés, és ehhez kapcsolódó további intézmények által szabályozva és meghatározva. Piaci viszonyok ebben a vonatkozásban az adott terméket előállító és az adott termékekre igényt tartó vállalatok között vannak, amennyiben feltételezzük, hogy közöttük még egyáltalán nem jöttek létre szerződések, illetve teljes mértékben nyitottak a meglévő szerződések felmondására és újak megkötésére. Amennyiben a szóban forgó két vállalat szerződést köt egymással (akár formálisan, akár nem formálisan), felfogásunk szerint nem-piaci teljes társadalmi viszonyok jönnek létre közöttük, és a közöttük a mindennapi kölcsönhatásokat már e viszonyok, nem pedig a piaci viszonyok határozzák meg. A piaci viszonyok azt határozzák meg, hogy a felek általában milyen mértékű alkalmazkodást tanúsítanak a szerződés érvényben tartása és a viszony fenntartása érdekében.

Amennyiben a felek sajátosan az adott hosszú távú átfogó cserében hasznosítható ráfordításokat valósítottak meg, illetve az adott cserében hasznosítható javakra tettek szert (pl. a beszállító a felhasználó igényeihez igazodva alakította át gyártmányszerkezetét, fejlesztette gyártási technológiáját, vett fel és képezett ki új munkaerőt), jelentős erőkkel rendelkeznek egymással szemben, és általában érdekükben áll az adott viszony fenntartása, mivel az adott viszonyból való kilépés következményeként ezek a ráfordításaik nagyrészt nem térülnének meg. (Williamson 1994: 91) A vállalatok között rendszeresen létrejönnek ilyen szerződések, amelyek általában csak jelentős veszteségek árán mondhatók fel, és nagyrészt ez vezet ahhoz, amit egyes szerzők a „piac kudarcának” neveznek. (Perrow 1994: 258)

Említettük, hogy felfogásunk szerint a társadalmi viszonyokat adott általános társadalmi motívumok szempontjából jelentős cselekvési lehetőségek és képességek alkotják. A piaci viszonyok oly módon is hozzájárulnak a nem-piaci teljes társadalmi viszonyok létrehozásához, hogy a piaci viszonyok által meghatározottan mint elcserélhető árúk és mint pénz válnak jelentős társadalmi javakká bizonyos dolgok. Ezáltal a piaci viszonyok általános motívumként határozzák meg az elcserélhető árúk és/vagy a pénz mint általános csereeszköz megszerzésére irányuló szándékot; ezzel összefüggésben nem-piaci teljes társadalmi viszonyok jönnek létre, amennyiben az adott javak már összetett társadalmi intézmények által szabályozott módon és így teljes társadalmi viszonyok által meghatározottan szerezhetők meg vagy állíthatók elő. Egyrészt a piacon jellemzően pénzért lehet hozzájutni a különféle javakhoz, pénzhez viszont főleg munkavégzés révén lehet hozzájutni, a munkahelyi szervezetekben összetett társadalmi intézmények érvényességi körében és nem-piaci teljes társadalmi viszonyok által meghatározott módon. Másrészt, ha valaki a piaci csere révén szándékozik pénzt szerezni (mint vállalkozó, termelő vagy kereskedő), ehhez mások által keresett termékre kell szert tennie, amelyet a piacon elcserélhet, ráfordításaihoz viszonyítva több pénzért. Azonban ha nem csupán saját tevékenysége révén kíván szert tenni a mások által keresett termékre, e termék előállításához létre kell hoznia egy munkahelyi szervezetet, amelyen belül az alkalmazottak összetett társadalmi intézmények érvényességi körében és nem-piaci teljes társadalmi viszonyok által meghatározott módon állítják elő és/vagy szerzik be az adott terméket.

A piaci társadalmi viszonyok és a piaci kölcsönhatások nagyrészt beleesnek nemcsak a közgazdaságtan, hanem a szociológia érdeklődési körébe is. (Ehhez lásd pl.: Swedberg 1994) A piaci viszonyok mint társadalmi viszonyok meghatározása, valamint a piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok közötti összefüggések elemzése alapján a piaci viszonyok kutatásában egymással összeegyeztethetőnek tűnik a (neoklasszikus) közgazdaságtani szemléletmód és az általunk képviselt intézményes szociológiai szemléletmód. A neoklasszikus közgazdaságtan érdeklődésének középpontjában a piaci társadalmi viszonyok, elvont elméleti szinten a tiszta piaci társadalmi viszonyok állnak; számunka úgy tűnik, hogy *a közgazdaságtannak csak annyiban kell foglalkoznia a teljes társadalmi viszonyokkal, amennyiben ez szükséges a piaci társadalmi viszonyok elemzéséhez és a piaci társadalmi jelenségek magyarázatához.*

Felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. (Farkas 2010a: 96-87) Itt azonban bizonyos szempontból pontosítjuk a szociológia, illetve az intézményes szociológia érdeklődési körének a meghatározását. *Felfogásunk szerint a szociológia érdeklődési körébe a teljes társadalmi viszonyok, és az e viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségek esnek; a szociológia a piaci viszonyokkal csak annyiban*

foglalkozik, amennyiben ez szükséges a teljes társadalmi viszonyok elemzéséhez, és az e viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségek magyarázatához.

A tiszta piaci társadalmi viszonyok és az e viszonyok által meghatározott csereszerű társadalmi kölcsönhatások is a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájába esnek; azonban e viszonyok és kölcsönhatások teljes mértékben a közgazdaságtan érdeklődési körébe tartoznak és – felfogásunk szerint – kívül esnek a szociológia érdeklődési körén. Az összetett piaci viszonyok és az e viszonyok által meghatározott – részben csereszerű, részben játszmaszerű – társadalmi kölcsönhatások elvileg számot tarthatnak mind a szociológia, mind a közgazdaságtan érdeklődésére. Felfogásunk szerint a szociológia érdeklődésének középpontjában – az emberi viszonyokat, illetve e viszonyokon belül a társadalmi viszonyokat tekintve – a nem-piaci teljes társadalmi viszonyok állnak.

A közgazdaságtudományi irodalomban is megfogalmazódnak bírálatok a tekintetben, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan, illetve az erre épülő főáramú közgazdaságtan a piaci cserék és általában a gazdasági jelenségek magyarázatában nem veszi kellő mértékben figyelembe a valóságos piaci viszonyokat és általában a valóságos emberi viszonyokat. (Pl.: Etzioni–Lawrence 1991; Etzioni 1988; Balogh 1994; Weeks: 1998; Somogyi 2011) A szociológiában főleg az új gazdaságszociológia képviselői hangsúlyozzák a piaci cserék és általában a gazdasági jelenségek magyarázatában e jelenségek meghatározó tényezőiként azon emberi viszonyok figyelembevételének a jelentőségét, amelyeket a neoklasszikus, illetve a főáramú közgazdaságtanban elhanyagolnak. (Lásd pl.: Hodgson 1994; Smelser–Swedberg 1994b) Azonban mivel nem létezik a szociológia művelői körében általánosan elfogadott, egységes szociológiai szemléletmód, a különböző szemléletmódok képviselőinek a nézetei jelentős mértékben különbözhetnek egymástól a tekintetben, hogy ezek a viszonyok milyen természetűek és milyen módon vannak hatással a piaci cserékre és általában a gazdasági jelenségekre.

Mint minden rendszeres elméletnek, a közgazdaságtan rendszeres elméletének is támaszkodnia kell a valóságot leegyszerűsítő előfeltételezésekre (ehhez lásd pl.: Friedman 1986b; Galbács 2011); de vitatható, hogy milyen előfeltételezések felelnek meg legjobban a vizsgált jelenségek természetének. Számunkra indokoltnak tűnik az olyan közgazdaságtani szemléletmód, amely elvont elméleti szinten a tiszta piaci viszonyokat helyezi érdeklődése középpontjába, és a tiszta piaci viszonyokra vonatkozó bizonyos előfeltételezések feloldásával – a fogalmaink szerinti – engedményes szinten veszi figyelembe (vagy teljesen rendszertelenül veszi figyelembe) azokat a valóságos emberi viszonyokat a piaci cserék és általában a gazdasági jelenségek magyarázatában, amelyeket mi teljes társadalmi viszonyoknak nevezünk. Felfogásunk szerint a teljes társadalmi viszonyok elvont elméleti szintű és rendszeres elemzésére a szociológiai szemléletmód lehet alkalmas. A nem-társadalmi természetű emberi viszonyokat (pl. a közösségi viszonyokat, az érzelmi viszonyokat vagy a kényszerű testiségi viszonyokkal) e felfogás szerint a szociológia is csak eklektikus elméleti szinten veheti figyelembe a nem tisztán társadalmi természetűnek tekintett valóságos jelenségek magyarázatában. A különböző természetű emberi viszonyok egészének a figyelembevétele – akár a közgazdaságtanban, akár a szociológiában – eleve csak rendszertelenül és eklektikusan lehetséges.

ZOLTÁN FARKAS

MARKET AND COMPLETE SOCIAL RELATIONS

Summary: In the present paper we analyze the main connections between market social relations and complete social relations from a sociological point of view,

accepting the conception of conventional economics regarding the nature of market relations. We make a distinction between set-like interactions and exchange-like interactions, and determine the concept of social exchange. Based on the concept of social relation we determine market relations as social relations, and, based on the differentiation between partial social relations and complete social relations, we make a distinction between perfect market relations and complex market relations. We analyze the main connections between market social relations and non-market social relations, and point out to what extent the analysis of market relations and the explanation of market exchange fall within the field of interest of economics and to what extent within that of sociology in our conception.

Keywords: social exchange, market relation, perfect market relation, complex market relation, complete social relation

HIVATKOZÁSOK

- Balogh T. (1994): *Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Becker, G. S. (1998): Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 13-29.
- Bekker Zs. (szerk.) (2000): *Alapművek, alapirányzatok*. Aula Kiadó, Budapest
- Blau, P. M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. John Wiley and Sons, New York
- Blau, P. M. (1983): *On the Nature of Organizations*. Robert E. Krieger Publishing Company, Malabar
- Clegg, S. R. (1989): *Frameworks of Power*. SAGE Publications, London
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, London
- Emerson, R. M. (1981): Social Exchange Theory. In: M. Rosenberg – R. H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. Basic Books, London, 30-65.
- Etzioni, A. – P. R. Lawrence (eds.) (1991): *Socio-Economics. Toward a New Synthesis*. B. E. Sharpe, London
- Etzioni, A. (1988): *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. Free Press, New York
- Farkas Z. (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20897>
- Farkas Z. (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20898>
- Farkas Z. (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20899>
- Farkas Z. (2012a): Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás* Vol. 30, No. 4, 324-342.
- Farkas Z. (2012b): A társadalmi viszonyok összetevői. *Szellem és Tudomány* Vol. 3, No. 2-3, 3-16.
- Farkas Z. (2013a): A társadalmi viszonyok meghatározó tényezői és létrehozása. *Társadalomkutatás* Vol. 31, No. 1, 1-15.
- Farkas Z. (2013b): A társadalmi viszonyok következményei, elfogadása és legitimitása. *Szellem és Tudomány* Vol. 4, No. 1, 5-25.
- Farkas Z. (2013c): A társadalmi viszonyok fő típusai. I-II. rész. *Társadalomkutatás* Vol. 31, No. 3, 207-223; *Társadalomkutatás* Vol. 31, No. 4, 331-350.
- Fligstein, N. (2001): *The Architecture of Markets. An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton University Press, Princeton and Oxford
- Friedman, M. (1986a): *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Friedman, M. (1986b): A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 17-50.
- Galbács P. (2011): A mainstream közgazdaságtani elmélet irrelevanciájáról – egy metodológiai megközelítés. *Köz-gazdaság* Vol. 6, No. 1, 57-70.
- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology* Vol. 91, No. 3, 481-510.

- Granovetter, M. (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő* Vol. 4, No. 3, 39-60.
- Hodgson, G. M. (1994): The Return of Institutional Economics. In: N. J. Smelser – R. Swedberg: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton and Russell Sage Foundation, New York, 58-76.
- Homans, G. C. (1974): *Social Behavior: Its Elementary Forms*. Harcourt Brace Jovanovich, New York
- Kopányi M. (szerk.) (1999a): *Mikroökonómia*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Kopányi M. (1999b): Profitmaximalizálás és kínálat. In: *Mikroökonómia*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 208-230.
- Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) (1998): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest
- Marshall, A. (1919): *Industry and Trade*. Macmillan and Co., London
- Marshall, A. (2000): A közgazdaságtan alapelvei (részletek). In: Bekker Zs. (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Aula Kiadó, Budapest, 268-298.
- Mingione, E. (1991): *Fragmented Societies. A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*. Basil Blackwell, Cambridge
- Molm, L. D. (2001): Theories of Social Exchange and Exchange Networks. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 260-272.
- Neale, W. C. (1998): A piac az elméletben és a történelemben. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 165-179.
- Perrow, C. (1994): *Szervezet-szociológia*. Osiris-Századvég, Panem-McGraw Hill, Budapest
- Rex, J. (1981): *Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis*. Longman Group Limited, London and New York
- Ritzer, G. – B. Smart (ed.) (2001): *Handbook of Social Theory*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi
- Rosenberg, M. – R. H. Turner (eds.) (1981): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. Basic Books, New York
- Samuelson, P. A. – W. D. Nordhaus (1999a): *Közgazdaságtan. I. Alapfogalmak és makroökonómia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Samuelson, P. A. – W. D. Nordhaus (1999b): *Közgazdaságtan. II. Mikroökonómia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Smelser, N. J. – R. Swedberg (1994a): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton and Russell Sage Foundation, New York
- Smelser, N. J. – R. Swedberg (1994b): The Sociological Perspective on the Economy. In: (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton and Russell Sage Foundation, New York, 3-26.
- Somogyi F. (2011): A közgazdaságtan időszzerű módszertani kérdései. *Köz-gazdaság* Vol. 4, No. 1, 57-70.
- Swedberg, R. (1994): Markets as Social Structures. In: N. J. Smelser – R. Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton and Russell Sage Foundation, New York, 255-282.
- Vági M. (1999a): A monopólium. In: Kopányi M. (szerk.): *Mikroökonómia*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 231-260.
- Vági M. (1999b): Oligopol piac és monopolisztikus verseny. In: Kopányi M. (szerk.): *Mikroökonómia*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 261-299.
- Weeks, J. (1998): *A neoklasszikus közgazdaságtan kritikája*. Aula Kiadó, Budapest

- Williamson, O. E. (1981): The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach. *American Journal of Sociology* Vol. 87, No. 3, 548-577.
- Williamson, O. E. 1985: *The Economic Institutions of Capitalism*. Free Press, New York
- Williamson, O. E. (1994): Transaction Cost Economics and Organization Theory. In: N. J. Smelser – R. Swedberg: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton and Russell Sage Foundation, New York, 77-107.

JEGYZETEK

¹ A szükségletkielégítés összetevőinek, ezeken belül a szükséglet tárgyának, a szükségletkielégítés eszközének és feltételének, valamint a szükségletkielégítés előfeltételeinek és a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 164-179; Farkas 2010b: 100-102.

² Intézményen sajátos szabályrendszert értünk; az intézmény fogalmáról és az intézmény fedezetének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 282-285.

³ Mivel a társadalmi viszonyok felfogásunk szerint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok, a teljes társadalmi viszonyok fő típusai megfelelnek az érdekviszonyok és az erőviszonyok fő típusainak, amelyek meghatározásával a *Társadalomelmélet* hetedik és nyolcadik fejezetében foglalkoztunk. (Farkas 2011: 102-112, 206-221)

⁴ Felfogásunk szerint a függőség csak az erő fordítottja és nem az alapja: a társadalmi erőviszony a visszajáról nézve társadalmi függőségi viszony. (Farkas 2011: 203-206)

⁵ A szabályokon belül az intelmek és a kötelmek megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 259-262) Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 84-86.

⁶ Például Rex felfogása szerint tiszta piaci viszonyok között nem beszélhetünk erőről. (Rex 1981: 30) Ehhez hasonlóan Clegg szerint „ha *A* és *B* olyan cselekvők, akik szabadon lépnek egymással kapcsolatba (ennek ideális esete a készáruipiaci ügylet az árú vevője és eladója között) nehéz erőviszonyról beszélni”. (Clegg 1989: 216)

⁷ A közvetett társadalmi viszonyokon belül különbséget teszünk a konvergens és a divergens társadalmi viszonyok között, de e fogalmak meghatározásától itt eltekintünk.